

Sławomir Pułkownik

Archiwum Państwowe w Toruniu (Oddział II)

Rocznik Toruński 25, 159-163

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Archiwum Pomorskie Armii Krajowej w Toruniu

Andrzej Tomczak

Twórcą Archiwum jest jedna osoba – Elżbieta Zawacka. Ta toruniańska, dziś już niemal dziewięćdziesięcioletna, ma bogatą przeszłość okupacyjną, najpierw w Okręgu Śląskim Armii Krajowej, następnie w Komendzie Głównej AK, w komórce łączności z władzami RP na Zachodzie, krypt. „Zagroda”. W 1943 r. była emisariuszem do Sztabu Naczelnego Wodza w Londynie, wróciła do kraju jako „cichociemna”. Jeszcze po Powstaniu Warszawskim, w którym brała udział, pomagała Janowi Nowak-Jeziorańskiemu w jego wyjeździe na Zachód. Po wojnie, represjonowana, spędziła kilka lat w więzieniu. Później uzyskała stopień doktora i doktora habilitowanego, pracowała na Uniwersytecie Gdańskim, następnie na Uniwersytecie Toruńskim. Od dawna jest na emeryturze, pracuje jednak nadal naukowo. W 1995 r. uzyskała tytuł profesora zwyczajnego.

W latach sześćdziesiątych rozpoczęła zbieranie materiałów źródłowych do trzech tematów: dzieje Wojskowej Służby Kobiet, dzieje konspiracji w latach 1939–1945 na Pomorzu oraz dzieje „Zagrody”. Stopniowo zaczęła włączać do pracy większe grono osób. W 1987 r. doprowadziła do powstania Klubu Historycznego przy Toruńskim Oddziale Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego, zajmującego się dziejami AK na Pomorzu. To wśród osób wokół niej skupionych zrodziła się idea powołania Stowarzyszenia Żołnierzy AK (obecnego Światowego Związku Żołnierzy AK) i w jej mieszkaniu naszkicowano brulion pierwszego statutu tej organizacji. Elżbiecie Zawackiej przyświecała myśl powołania przez Związek Archiwum Armii Krajowej, do którego zamierzała przekazać również własne zbiory.

Jak wiadomo, powstała Fundacja Archiwum i Muzeum Armii Krajowej im. gen. Stefana Grota Roweckiego w Warszawie, nie zdołała ona jednak rozwinąć szerzej swej działalności, mimo że przełom polityczny w 1989 r. usunął wszelkie przeszkody. W tej sytuacji w Toruniu zdecydowano się powołać do życia osobną placówkę archiwalną o nazwie „Fundacja Archiwum Pomorskie Armii Krajowej”. W styczniu 1990 r. omówiono założenia planowanej instytucji, w lutym złożono odpowiednie wnioski, a 24 kwietnia tegoż roku nowa Fundacja uzyskała osobowość prawną. Założycielami byli: Elżbieta Zawacka, Stanisław Salmonowicz, Grzegorz Górski.

W ten sposób nastąpiło zinstytucjonalizowanie działań prowadzonych po-

przednio prywatnie przez Elżbietę Zawacką. Fundacja uzyskała własny lokal (obecnie: Toruń, Wielkie Garbary 2), zatrudniono kilka osób, choć w dużym stopniu działalność Fundacji opiera się na pracy społecznej.

Głównym celem Fundacji jest gromadzenie, opracowywanie i udostępnianie wszelkich materiałów do dziejów konspiracji w latach 1939–1945, przede wszystkim archiwalnych, a obok tego także muzealnych, na obszarze przedwojennego „wielkiego” województwa pomorskiego, obejmującego nie tylko Pomorze, ale i ziemie chełmińską, dobrzyńską oraz Kujawy. Fundacja ma również inicjować badania nad dziejami tej konspiracji oraz popularyzować o niej wiedzę w szerszych kręgach społeczeństwa polskiego. Jest więc tu i aspekt naukowy oraz oświatowy w stopniu szerszym niż np. w archiwach państwowych.

Działalność Fundacji nabrała rychło szerszego wymiaru niż tylko regionalny pomorski. Uwidacznia się to obecnie także w strukturze zbiorów archiwalnych. Można w nich wyróżnić trzy podstawowe działy: I – Archiwum Pomorskie, II – Archiwum Wojskowej Służby Kobiet, III – Archiwum „Zagrody”. Zasób wszystkich tych działów wyrasta z materiałów zebranych przez Elżbietę Zawacką. Ale zbiory ciągle się powiększają. Publikacje Fundacji, organizowane przez nią sesje naukowe, zebrania klubowe – wszystko to wywołuje odzew w postaci prostowań, uzupełnień, relacji, niekiedy całych kolekcji. Prowadzona jest też akcja zbierania odpisów z akt przechowywanych w różnych zbiorach w Polsce (Archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciw Narodowi Polskiemu) lub poza granicami (Studium Polski Podziemnej).

W dziale **A r c h i w u m P o m o r s k i e** dadzą się wyróżnić dwa poddziały. Jeden, zwany „Dokumenty”, składa się z zespolów, ich fragmentów lub kolekcji. Najcenniejszymi są tu akta Szefa Sztabu Okręgu Armii Krajowej Pomorze, głównie z 1944 r. (rozkazy i instrukcje władz zwierzchnich i własne, meldunki sytuacyjne i wywiadowcze, sprawozdania terenowe, rozliczenia kasowe, szyfry, korespondencja). Pewnym uzupełnieniem tych akt jest opracowanie–relacja napisane przez Szefa Sztabu Okręgu płka Józefa Chylińskiego. W Fundacji owe akta razem z opracowaniem Chylińskiego określa się często jako „Archiwum Chylińskiego”. Duże znaczenie jako źródło ma fragment zespołu akt Tajnej Organizacji Wojskowej „Gryf Pomorski” powiatu chojnickiego (obok oryginalnych dokumentów również tajna prasa i pieczęcie organizacji).

W tym poddziale znajdują się także kolekcje historyków dziejów konspiracji na Pomorzu oraz dawnych kombatanów. Są to najczęściej materiały wtórne, odpisy z akt sądowych niemieckich lub z czasów PRL, relacje i wspomnienia. Może najciekawsze wśród nich są materiały Leona Lubeckiego, zawierające szczególnie dużo informacji o Tajnej Organizacji Wojskowej „Gryf Pomorski” (m.in. relacje dawnych żołnierzy „Gryfa” zbierane w latach pięćdziesiątych przez Lubeckiego oraz Jana Szalewskiego, komendanta „Gryfa” w powiecie kościerskim).

Drugi poddział w dziale Archiwum Pomorskie tworzą materiały zebrane w ponad 1700 teczkach osobowych konspiratorów. Teczki te ułożone są według podziału Okręgu Pomorskiego AK na dziewięć inspektoratów – w każdym z nich alfabetycznie. Na początku każdego inspektoratu umieszcza się tecki zawierające materiał bardziej ogólny, dotyczący całego inspektoratu. W teczkach osobowych mieszczą się relacje własne konspiratorów, relacje członków rodziny, oświadczenia świadków, wycinki prasowe, korespondencja. Do tego poddziału opracowany jest indeks osób. Zgromadzony materiał zawiera informacje o około 10 tys. konspiratorach.

Archiwum Wojskowej Służby Kobiet (dalej: WSK) zawiera materiały wychodzące poza region pomorski; informują one o wojskowym przygotowaniu kobiet w Polsce przed drugą wojną światową oraz o udziale kobiet polskich w tej wojnie. Na Archiwum to składają się:

1. Zbiory Elżbiety Zawackiej. Są to bardzo rozmaite materiały, obrazujące wojskową służbę kobiet na wszystkich frontach. M.in. są tu w odpisach akta WSK Komendy Głównej AK.

2. Unikatowe zbiory Elżbiety Zawackiej ukazujące dzieje Przystosowania Wojskowego Kobiet przed 1939 r. Zawierają m.in. olbrzymią dokumentację fotograficzną, tylko częściowo wykorzystaną w publikacji Zawackiej *Czekając na rozkaz* (KUL, Lublin 1992).

3. Także unikatowe materiały zebrane przez Komisję Historii Kobiet przy Warszawskim Towarzystwie Miłośników Historii i następnie przekazane toruńskiej Fundacji.

4. Zbiory śląskie na czele z bogatą spuścizną Adeli Korczyńskiej, szefa WSK w sztabie Komendy Okręgu Śląskiego AK (m.in. 212 relacji). Są tu też materiały zgromadzone przez Elżbietę Zawacką przy opracowywaniu dziejów WSK na Śląsku (m.in. 183 relacje).

Również Archiwum WSK powiększa się jeszcze o nowe materiały. Prawie cały zasób tego dziale Archiwum Fundacji mieści się w teczkach zawierających dokumentację poszczególnych osób – jest tych teczek aktualnie 1332. Podstawę każdej tecki stanowi relacja, są w nich też różne kopie dokumentów osobistych, oświadczenia świadków, zdjęcia i wycinki prasowe. Orientację w dziale ułatwia indeks osób oraz indeks rzeczowy (tzw. kartoteka informacyjna).

Archiwum „Zagrody” ma cztery poddziały. W pierwszym zebrano dane o żołnierzach „Zagrody” – mieszczą się one w 239 teczkach osobowych, zawierających relacje „obrosłe” podobnymi materiałami jak tecki osobowe w dziale Archiwum WSK. Poddział drugi zawiera 27 opracowań różnych zagadnień szczegółowych związanych z łącznością Kraju z władzami w Londynie (w tym dzieje baz w Bukareszcie, Budapeszcie, Stambule, Kairze, Belgradzie i w Szwecji). Kolejny poddział tworzą kserokopie i odpisy oryginalnych materiałów dokumentujących działania „Zagrody”, przechowywanych w Stu-

dium Polski Podziemnej w Londynie. Wreszcie podział ostatni to różnego rodzaju pomoce: rejestry poczt i meldunków, zestawienie depech (bazami), kartoteka osób (nazwisk), kartoteka pseudonimów i kryptonimów. Są tu też akta powojennych zjazdów żołnierzy „Zagrody”, wycinki prasowe itp.

Istnieje też w Fundacji osobny zbiór ikonograficzny, także jeszcze stale powiększany. Dział muzealny jest skromny, ale przydatny przy urządzaniu wystaw. Niewielka biblioteka mieści również maszynopisy opracowań nie publikowanych.

Zbiory Fundacji wykorzystywane są w różny sposób. Do badań naukowych (także prace magisterskie), dla celów oświatowych, przy wystawach. Służą kombatantom starającym się o uzyskanie swoich uprawnień.

Przy Fundacji działa Klub Historyczny założony w swoim czasie przy Toruńskim Oddziale Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego. Jego zebrania odbywają się w każdą czwartą środę miesiąca, najczęściej w siedzibie TNT w Toruniu (Wysoka 16).

Fundacja corocznie wspólnie z Instytutem Historii i Archiwistyki UMK w Toruniu organizowała sesje (z reguły w jakimś dniu sąsiadującym z 11 listopada), od czasu do czasu także otwarte spotkania dla szerszego grona, poświęcone rocznicom wielkich wydarzeń (Powstanie Warszawskie, akcja Burza) oraz wybitnym konspiratorom.

Materiały z każdej sesji są publikowane. Dotychczas ukazały się (tytuły tomów mówią o tematyce sesji): *Walka podziemna na Pomorzu w latach 1939-1945*, red. J. Sziling (Toruń 1990); *Armia Krajowa na Pomorzu*, red. E. Zawacka, M. Wojciechowski (Toruń 1993); *Pomorskie organizacje konspiracyjne (poza AK) 1939-1945*, red. S. Salmonowicz, J. Sziling (Toruń 1994); *Powojenne losy konspiracji na Pomorzu*, red. E. Zawacka, R. Kozłowski (Toruń 1995); *Organizacje paramilitarne i pokrewne na Pomorzu w przededniu II wojny światowej*, red. M. Wojciechowski, W. Rezmer (Toruń 1996).

W 1996 r. Fundacja urządziła sesję popularnonaukową na temat „Służba Polek na frontach II wojny światowej”. Sesja ta przybrała charakter zjazdu kombatanckiego, w którym wzięło udział blisko 200 dawnych kombatantek. Część pierwsza materiałów z tej sesji została już opublikowana (*Służba Polek na frontach II wojny światowej*, red. E. Zawacka, Toruń 1991) – jest to ogólne sprawozdanie z sesji, tomy następne z referatami i dyskusją ukazały się w roku 1998 i 1999.

Wydawnictwa Fundacji tworzą serię o nazwie „Biblioteka Fundacji Archiwum Pomorskie Armii Krajowej” (dotychczas 22 tomy). Poza wymienionymi materiałami z sesji wydano w jej ramach także: *Okręg Pomorski Armii Krajowej w dokumentach 1939-1945*, wyd. B. Chrzanowski, A. Gašiorowski, J. Sziling (Toruń 1991); E. Zawacka, *Szkice z dziejów Wojskowej Służby Kobiet* (Toruń 1992); I. Tomalak, *Drugi brzeg. Wiersze wojenne i więzienne* (Toruń 1994);

T. Jaszowski, *Okręg Pomorski AK. Podokręg Południowo-wschodni* (Toruń 1996); B. Chrzanowski, *Związek Jaszczurczy i Narodowe Siły Zbrojne na Pomorzu 1939–1947* (Toruń 1997), tegoż autora *Miecz i Plug na Pomorzu w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945* (Toruń 1997); A. Gąsiorowski, *Polska Armia Powstania największa tajemnica konspiracji pomorskiej* (Toruń 1997), tenże, *Szare Szeregi na Pomorzu (1939–1945)* (Toruń 1998). Wyszły też cztery tomy *Słownika Biograficznego Konspiracji Pomorskiej 1939–1945* pod red. E. Zawackiej (Toruń 1994, 1996, 1997, 1998). Z inicjatywy Fundacji wyznakowano w Borach Tucholskich (z pomocą PTTK) szlak turystyczny, a Fundacja opublikowała po nim przewodnik (*Szlakiem partyzantów Armii Krajowej w Borach Tucholskich. Przewodnik. Cz. I* – w obrębie województwa bydgoskiego, Toruń 1996). Wychodzi też skromny „Biuletyn Fundacji Archiwum Pomorskie Armii Krajowej” jako kwartalnik.

Z Fundacją utrzymuje kontakt wielu dawnych kombatanatów pomorskich, także tych, których losy rzuciły poza granice kraju. Kombatanatów gromadzą również uroczystości, m.in. z okazji odsłaniania tablic upamiętniających walkę Armii Krajowej na Pomorzu, tablic fundowanych sumptem lub tylko staraniem Fundacji. Zakres działania tej instytucji jest więc o wiele szerszy niż zakres działania innych archiwów.

Prace podejmowane przez Fundację, która w 2000 r. będzie obchodzić swoje dziesięciolecie, są wspierane przez wiele osób. Spotyka się ona też z życzliwym poparciem różnych władz i instytucji z Urzędem Miasta Torunia na czele. Elżbieta Zawacka jest honorowym obywatelem swego rodzinnego miasta.